

ЗА МАРКИРАНОСТТА КАТО ПРИЗНАКОВОСТ (РАЗЛИЧИЯТА В КОНЦЕПЦИИТЕ НА Р. ЯКОБСОН И Г. ГЕРДЖИКОВ ЗА ГРАМАТИЧЕСКИТЕ ОПОЗИЦИИ)¹

Красимира Алексова

ON THE FEATURE-BEARING NATURE OF THE MARKEDNESS (DIFFERENCES IN THE R. JAKOBSON AND G. GERDJKOV'S VIEWS ON GRAMMATICAL OPPOSITIONS)

Krasimira Aleksova

The main objective of this paper is to present the similarities and the differences between two close conceptions for markedness in morphology. The author presents her interpretations and comments on the R. Jakobson and G. Gerdjikov's views on the nature of the feature in the grammatical correlation and also on the meanings of the two elements of correlation. This comparison shows that G. Gerdjikov has developed the ideas of R. Jakobson in the field of grammatical oppositions, and also has made considerable contribution to overcome the delusions and mistakes which provoke the criticism of the markedness theory.

1. Обект, задачи и цели

Основната цел на настоящата работа е да представи общото и различното в две на пръв поглед близки концепции за маркираността в морфологията. В историята на лингвистиката от 30-те години на XX век, когато Н. Трубецкой за първи път в кореспонденцията си с Р. Якобсон употребява термините „маркиран” и „немаркиран” (Трубецкой 1975/1985), до днес е натрупано сериозно количество литература по въпроса за маркираността, включваща както фонологични разработки, така и морфологични, синтактични, текстолингвистични, типологически, социологически, културологични и др. трудове. В тях маркираността се интерпретира по различни начини, като тук се концентрираме върху разбирането на маркираността като признаковост.

Обект на тълкувания и коментари в тази статия са вижданията на Р. Якобсон и Г. Герджиков за същността на признака, върху който се изграждат неравноправните корелации на морфологичното равнище, както и за системообусловените значения на двата члена на корелация, като се правят и някои сравнения между фонологичните и морфологичните корелации.

Задачите, които си поставяме, включват: кратък коментар на термините за назоваване на признака, върху който се изграждат неравноправните корелации във фонологията и морфологията; изясняване на причините за различията между вижданията на Р. Якобсон и Г. Герджиков за отношенията в неравноправната корелация на двете езикови равнища, които са в основата на нееднаквостта при дефинирането на системообусловените значения на двата члена на неравноправните бинарни опозиции. Тези задачи определят и структурата на настоящата работа.

2. Маркираността като признаковост

Гледната точка за маркираността като признаковост произхожда от трудовете на Н. Трубецкой и Р. Якобсон. В рамките на това разбиране първо в настоящата работа

¹ Финалният вариант на тази статия е публикуван в *Научни изследвания в памет на Георги Герджиков*. (съст. Венче Попова, Тодор Бояджиев, Красимира Алексова). София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 2011, с. 39 – 66. ISBN 978-954-07-2992-3

насочваме вниманието си към основните понятия, а след това и към проблемите, свързани с разликите при дефинирането на маркираността на фонологичното и морфологичното равнище.

Идеята за представянето на граматическите категории въз основа на опозитивни отношения по даден признак, и съответно на отношенията между субкатегиорите в тях като неравноправни, първо възниква у Н. Трубецкой, както става ясно от публикуваните негови писма до Р. Якобсон (Трубецкой 1975/1985)². Разработването на тази идея обаче и приложението ѝ в морфологията принадлежи на Р. Якобсон. Няма да коментираме приносите му в това отношение, тъй като това е правено многократно. Ще насочим вниманието си към онези моменти в теоретичните му разработки, които според нас са предпоставка за възникналите разнопосочни тълкувания, недоразумения или заблуди в почти осемдесетгодишната история на теорията на маркираността³.

В тази работа няма да се спираме и на проблема за видовете опозиции, които Н. Трубецкой извежда, няма да коментираме и различията между вижданията на Трубецкой и Якобсон в рамките на фонологията, защото това не е задача на настоящата публикация. За целите, които си поставяме, е важно да конкретизираме, че разсъжденията и коментарите тук имат за изходна точка *бинарните неравноправни (асиметрични) корелации*. Г. Герджиков използва като синонимен термина *субординационни опозиции*, «тъй като между двата члена съществува, от една страна, контрадикторно, опозитивно отношение, а, от друга, субординационно отношение на включване» (Герджиков 2000б:151). При избора и на единия, и на другия термин изходна теоретична база представляват вижданията на Р. Якобсон за бинарните противопоставяния, като обаче се внасят някои необходими корекции в неговото допускане, че всички опозиции в парадигматичния план могат да бъдат сведени до бинарни противопоставяния. Очевиден е фактът, че езиковите равнища не са еднакво структурирани. Фонетичното и морфологичното равнище се отличават с висока степен на структурираност и отношенията между елементите на тези равнища могат да бъдат сведени до неравноправни корелации. Не е така обаче на лексикалното равнище, където съществуват както субординационни опозитивни отношения, така и контрадикторни (*възпитан – невъзпитан*), и контрарни (*весел – тъжен*). За да представим вижданията си за маркираността на морфологичното равнище с акцент върху теоретичните приноси на Р. Якобсон и Г. Герджиков, е необходимо първо за изясним основните термини и понятия в областта на маркираността.

2.1. За термините, с които се назовава признакът, оформящ опозицията

През 1928 г. идеята за фонологичните корелации бива представена в ‘Proposition au Premier Congrès International de Linguistes’ (Якобсон, Карцевски, Трубецкой 1928/1962). Термините *маркиран* и *немаркиран* се употребяват за първи път от Н. Трубецкой в кореспонденцията му с Р. Якобсон през 1930 г. В нея той споделя, че е по-уместно вместо основен и вторичен вариант на архифонемата да се говори за активен и пасивен или още за позитивен или негативен признак на корелацията. На английски език руският термин *признак* е предаден с *mark (positive and negative marks)* (Якобсон, Уо 1979/2002: 92-93). Важно е да се подчертае, че именно в тези писма между двамата учени Н. Трубецкой издига идеята за неравноправния характер на отношенията между членовете на езиковите корелации (Трубецкой 1975/1985). През 1931 г. Трубецкой публикува статията си “Die phonologischen Systeme”, от която става ясно, че в рамките

² В монографията си, посветена на маркираността, Една Андриос посочва, че що се отнася въобще до идеята за опозиционните отношения (а не само за граматическите опозиции), то пръв Р. Якобсон я издига през 1921 г. (Андриос 1990: 13). Авторката се опира на изследванията на Е. Холенстейн (Холенстейн 1976: 126).

³ Вж. също Гаравалова 2003: 15-21.

на неговата фонологична теория маркираността се разбира като дистинктивна признакова характеристика. Руският термин, използван от Якобсон и Трубецкой, е именно *признак*, преведен на немски като *merkmal*. В „Основи на фонологията” Н. Трубецкой сочи, че маркиран се нарича този член, който се характеризира с наличие на признак (специфично свойство), а немаркиран член е онзи, при който признакът отсъства (Трубецкой 1939/1960: 83). Трябва да се подчертае, че за Н. Трубецкой неутрализацията на признака е основен критерий за определяне на немаркирания статус на единия от двата члена на корелацията. Това виждане се оказва важно при изясняване на проблема за критериите, които са достатъчно условие за доказване на насоката на маркираността. И още – именно във виждането, че при неутрализация немаркираният член губи своето специфично свойство и представлява „архифонема + нула”, фактически са набелязани, според думите на Г. Герджиков, двете подстойности на немаркирания член (Герджиков 2000а: 64-65).

Както споменахме, изравняването в рамките на морфологията на понятията *признаковост* и *маркираност* откриваме в концептуалната система на Р. Якобсон. Това категорично се доказва в следния пасаж в студията му, посветена на шифтерите, глаголните категории и руския глагол: „одна из двух взаимно противопоставленных грамматических категорий является „макрированной” (или „признаковой”), другая – „немаркированной” („беспризнаковой)” (Якобсон 1957/1972: 102).

В работите на немски език освен термините *Merkmal* (признак) и *Merkmalhaltigkeit* (носене на признак, признаковост) се употребяват и термините *markiert* (маркиран) и *merkmalhaft* (носещ признак). Проблемът, който се подлага най-често на дискусия, засяга отношенията между *markiert* и *merkmalhaft*, а съответно и между *unmarkiert* и *merkmallos*. Например У. Майерталер, представител на школата на натуралната морфология, смята, че маркираността като понятие получава противоречиви или незадоволителни дефиниции, въз основа на които изследванията по въпроса могат да се групират в три типа: а) работи, в които терминът *markiert* (маркиран) се изравнява с *merkmalhaft* (носещ признак, признаков), както е в Пражката лингвистична школа; б) работи, в които *markiert* се характеризира като по-рядък, по-неразпространен и по-малко нормален, както например в типологическите изследвания на Дж. Гринберг и създадената от него школа; в) трудове, в които се сочи, че *markiert* (маркиран) невинаги съвпада с *merkmalhaft* (носещ признак, признаков), както е у Чомски и Хале в рамките на генеративната фонология. Стремейки се да преодолеят противоречията и слабостите, учените от школата на натуралната морфология издигат още едно понятие – *натуралност*, което има допирни точки с маркираността, но не се припокрива изцяло. Тук няма да коментираме концепциите на школата на натуралната морфология, тъй като това е подробно направено от Ил. Гаравалова (Гаравалова 2003). Ще добавим, че в някои трудове на немски език немаркираният член се дефинира като *merkmallos*, а маркираният като *merkmalhaltig* (Андерсън 1989: 23-27).

В работите на английски език още от времето на Н. Трубецкой се употребява терминът *mark* като съответствие на руския термин *признак*. Освен него се явява и терминът *distinctive feature* за означаване на признака, разграничаващ двата члена на бинарната корелация – съответно *marked* (маркиран) и *unmarked* (немаркиран). Според изследванията Р. Якобсон използва термина *distinctive feature* след преместването си в САЩ, наследявайки го от Л. Блумфилд (вж. още у Андрюс 1990: 13-15). В писмата между Якобсон и Трубецкой (според преводи на английски език, който прави Р. Якобсон на някои части, или според превода на някои пасажии от Андерсън 1989: 21-22) руският термин *признак* се предава като *feature*, *mark*⁴. Според проследяването на употребите на термините, направено от Х. Андерсън, в писмата си до Р. Якобсон Н.

⁴ Вж. още коментарите на Х. Андерсън за вижданията на Трубецкой и Якобсон, включително и за съответствията на термините в различните езици – Андерсън 1989: 21-27.

Трубецкой прави разлика между *mark* (в руския – *признак*, в немския – *Merkmal*) и *distinctive feature* (в руския – *отличително свойство*, в немския *distinktive Eigenschaft*). След това в работите на Н. Трубецкой се срещат и употреби на *Merkmal* в значение *distinctive property*. В „Основи на фонологията” *Merkmal* и (*distinktive*) *Eigenschaft* са по-скоро в допълнителна дистрибуция според проследяването на Х. Андерсън. Във френския превод на посочения труд, дело на Ж. Кантино, съответстващият термин е *marques spécifiques*, а в английския превод на К. Балтакс – *specific marks* (Андерсън 1989: 25).

Тази картина на преводни съответствия и разлики в употребата на термините предизвиква множество коментари, тълкувания, а и недоразумения (вж. прегледите у Андрюс 1990: 13-29 и Гаравалова 2003: 15-21). Натрупаната многозначност явно подтиква още през 1974 г. Р. Якобсон да напише статия, чиято основна цел е да внесе яснота в отношенията между термините *distinctive feature* и *mark* (Якобсон 1974/1985). Отзивите за тази статия са нееднозначни. Според Е. Андрюс резултатът е задълбочаване на проблематичността. Изследователката твърди, че първоначално терминът *mark* назовава маркирания член на опозицията, а след това се употребява като синонимен на дистинктивен признак. Коментирайки статията на Р. Якобсон от 1974 г., Е. Андрюс се опитва да изясни различието между посочените термини чрез конкретен пример и с тази цел сравнява две фонемни: [t'] и [k]. И двете фонемни са маркирани, но не една спрямо друга, а маркирани с различни диференциални признаци, подчертава авторката, което ѝ дава основание да настоява, че трябва да се разграничават двата термина, а не да се използват като синоними (Андриус 1990: 25-26).

Ако термините *distinctive feature* и *mark* се вземат в превода им на *дистинктивен признак* и *признак/свойство*, то те могат да се разглеждат като синонимни само в случаите, когато по-общото понятие, каквото несъмнено е *mark* в превода му на *признак*, се употребява вместо видовото спрямо него *distinctive feature*. Подобна употреба на родовия вместо видовия термин е позната в лингвистиката при ясното разбиране на нейната условност – напр. граматическа категория вм. морфологична категория. Дори и да се допусне замяната на *дистинктивен признак* с *признак* при подразбиране на различието, то това би било допустимо само ако се приеме, че и *distinctive feature*, и *mark* служат за разграничаване на два елемента от едно множество (на дадено езиково равнище) и чрез тях се оформя опозиция между тези елементи. Ако пък *mark* се разбира като едностранна същност – т.е. като носене на признака, носене на положителния семантичен товар, то тогава този термин се изравнява с *marked*.

Проблемът, описан в коментарите на Е. Андрюс, се поражда според нас не толкова от смесването на термините *distinctive feature* и *mark*. Примерите, които дава авторката, сочат, че всъщност проблемът произтича от неотчитането на два типа опозитивни отношения: непосредствени и опосредствени⁵. Първият тип са бинарните неравноправни противопоставяния, а вторият обхваща т.нар. опосредствени опозитивни отношения. Този втори тип е обвързан с разликата в степента на маркираност на членовете на една многочленна⁶ парадигма в нейните различни

⁵ Разграничаването между непосредствени и опосредствени опозитивни отношения Г. Герджиков представяше в курса си „Теория на граматическите опозиции” в магистърската програма по лингвистика в СУ „Св. Климент Охридски”.

⁶ Тук като многочленна определяме онази парадигма, която има повече от два члена, а това означава, че членението на съответното семантично поле се извършва на базата на повече от един диференциален признак. Теоретично максималният брой на членовете се изчислява по формулата $n = p^2$, където n е броят на членовете на парадигмата, а p е броят на признаците. Правим това уточнение, защото някои признаци се оказват логически обвързани и съответно една от техните комбинации отговаря на логически абсурд, което води до намаляване на броя на членовете. Освен това може да има и случаи в конкретния език, в които на теоретично възможна комбинация от признаци да не отговаря в даден език форма – напр. от логическа гледна точка е възможна комбинацията ‘предходност, индиректност,

сектори. Двете сочени от Е. Андриус фонемите не се намират в пряко, непосредствено противопоставяне. Фонемите [t'] и [k] са в опосредствани отношения на противопоставяне по няколко признака. Естествено е, че всяка от тях ще се окаже маркирана по едни признаци и немаркирана по други, като разликата е както в степента на маркираност (т.е. в броя на положителните маркери, наричани тук положителни семантични товари), така и в посоката на маркираност (т.е. ще има различие коя фонема по кой признак е маркирана и по кой не). В случая по-коректно е да се говори за степен на маркираност на член от парадигмата (съответстващо на случаите, в които се употребява в текста на Е. Андриус терминът *mark*) и за дистинктивни признаци (*distinctive features*), чрез които се реализират опосредстваните опозитивни отношения при наличието на т.нар. обща база за сравнение (притежаваните еднакви други признаци). Пренебрегването на тези два типа опозитивни отношения (неопосредствани и опосредствани) в рамките на една многочленна парадигма, както виждаме, води до терминологични проблеми, а също така и до явни недоразумения и слабости в цялостната система на теорията за маркираността.

Във френскоезичната литература по въпроса дистинктивният признак се означава най-често с термина *trait pertinent* (Дюкро, Шефър 1995: 325-326) или с *trait distinctif* (Дюбоа и кол. 1973: 372) и се дефинира предимно като минимално свойство, което разрешава различаването на два елемента на дадено езиково равнище в определен език⁷. Терминът *trait pertinent* акцентира върху релевантността на свойството, докато английският термин *distinctive feature* отвежда към по-скоро към различителната сила. Когато става въпрос за неравноправните опозиции на фонетичното равнище, тази разлика не е толкова съществена, но както ще видим по-нататък, тя може да се окаже значима на морфологично равнище в концепциите на някои автори.

Според застъпването тук виждане отношенията *немаркираност* : *маркираност* трябва да се разглеждат като пряко обвързани с отношенията *безпризнаковост* : *признаковост*, като се прави важното уточнение, че под *безпризнаковост* не се разбира само неносене на признака (т.е. непризнаковост), но и несигнализация на признака. Този терминологичния апарат се използва и в рамките на теорията на граматическите опозиции на Г. Герджиков, според която диференциалният признак се назовава още с термина *семантичен диференциатор* (или накратко *диференциатор*). Диференциаторите представляват релевантни свойства в рамките на дадено семантично поле, притежаващи способността да разграничават поне два елемента от него. Освен това те отразяват (представяват) значими характеристики на денотатите и са свързани с особеностите на човешкото мислене. Диференциаторът може да се разглежда още като единица семантична информация, като семантичен товар, който оформя противопоставяне между два елемента и който се носи от единия член на бинарната неравноправна опозиция, наричан маркиран член. Благодарение на това, че един елемент от парадигмата притежава този семантичен диференциатор, то друг член на тази парадигма се разграничава от него като несигнализиращ отношение към признака или неносещ признака, т.е. може да бъде дефиниран като немаркиран член.

При изясняването обаче на отношенията между термините *диференциален признак* : *семантичен диференциатор* : *маркиран член* : *немаркиран член* задължително трябва да се отчита наличието на непосредствани и опосредствани отношения на противопоставяне между членовете на една многочленна парадигма. Тези членове се

неследходност, неперфектност', но в българския език липсва форма, която да изразява тази комбинация от семантични признаци.

⁷ Това разбиране е заложено и в едно от най-често цитираните определения: „Propriété minimale pertinente qui permet de distinguer deux unités d'une langue donnée sur le plan phonologique, syntaxique et/ou sémantique”, записано в електронната версия на енциклопедичния речник „Ларус” - http://www.larousse.fr/ref/nom-commun-nom/trait_98187.htm.

отличават помежду си с различна степен и посока на маркираност по релевантните за тази езикова система диференциални признаци. Освен това трябва да се държи сметка за кое езиково равнище става дума най-малкото защото минималните единици на съответните равнища, напр. фонемата, грамемата, семемата, се отличават по това дали представляват знакови същности.

2.2. За същността на признака, върху който се изгражда неравноправната корелация във фонологията и в морфологията

Според Р. Якобсон и някои негови последователи⁸ между признаците, върху който се изграждат неравноправните корелации във фонологията и в морфологията, съществува важно различие. В сферата на фонологията става въпрос за дистинктивни признаци, диференциращи фонемите като крайни елементи на членението на звуковото поле. Р. Якобсон подчертава релационната им природа: „Any distinctive feature exists only ‘as a term of relation’” (Якобсон 1971: 641-642, цитирано по Андрюс 1990: 25-29).

За разлика от фонологията, в която дистинктивните признаци могат да се дефинират артикулаторно и акустично (Якобсон, Уо 1979/2002: 125; Андрюс 1990: 26), в морфологията според посочените автори не може да се говори за *дистинктивен признак*. Ето как Р. Якобсон и Л. Уо виждат близостта и различията между признаците на двете равнища, както и причините за тях:

There is an intrinsic communality between markedness on the level of grammatical categories and markedness on the level of distinctive features. This communality is, however, combined with the considerable difference between these two types of opposition, one based on the semantic level of *signatum*, the other on the sound level of *signans* (Якобсон, Уо 1979/2002: 94).

От цитата става ясно, че различията се коренят в съотнесеността на двата типа опозиции към различни страни на езиковия знак. Тези виждания на Р. Якобсон се възприемат като основа за по-нататъшни тълкувания в същата насока. Е. Андрюс аргументира различията между признаците във фонологията и в морфологията чрез факта, че фонемата принадлежи към означаващото, а морфемата – към означаваното, макар че и двете представляват снопове от дистинктивни признаци. Таблица 1 онагледява тези виждания.

	Signifier	Signified
Phoneme	Bundle of Distinctive Feature	Mere Otherness
Morpheme	Mere Otherness	Bundle of Distinctive Feature

Таблица 1: Фонемата и морфемата (Андрюс 1990: 142)

Като се вземат предвид сочените различия между фонемата и морфемата, признакът, въз основа на който се изгражда неравноправната опозиция в морфологията, би трябвало да се означа според посочените автори като *концептуален* или още *семантичен признак*. Р. Якобсон обвързва на морфологично равнище семантичната маркираност с отношенията *сигнализация vs. несигнализация* на семантичния признак. Според учения маркираният член е концептуално по-органичен, по-тесен, по-специфициран (Якобсон, Уо 1979) (срв. и у П. Шустър - „conceptually limited, more specified and has a constraining and focusing character” (Шустър 2003: 37). И още - признакът на морфологично равнище е елемент, чрез който се „дефинират

⁸ Вж. напр. Е. Андрюс – Андрюс 1990.

инвариантните свойства или отношения на дадена форма”. Освен това признаците на това равнище са „в йерархични отношения като парадигматично зададени инварианти” (Андрюс 1990: 26). Нееднократно Е. Андрюс подчертава, че концептуалните признаци трябва да се разглеждат като релационни същности в парадигматичния план: „A conceptual feature in morphology is, for Jakobson and van Schooneveld, a relationally determined, paradigmatically defined invariant that is part of every (potentially infinite) occurrence of a given form (signifier/SR)” (Андрюс 1990: 26-28).

Разликата между *дистинктивен признак* и *семантичен признак* не е само терминологична, тя е концептуална и е свързана със самата сърцевина на учението за маркираността във вижданията на Р. Якобсон и неговите последователи. Уточнението, че става въпрос за *концептуален* признак, не представлява обаче първично твърдение. То е следствие от поредица взаимосвързани схващания на Р. Якобсон и произтича от виждането, че на морфологично равнище не може да се говори за неутрализация на признака, което пък е пряко следствие от дефиницията на признака на това равнище. Тя пък от своя страна е детерминирана от разбирането на Якобсон за значението на немаркирания член и производния от него акцент върху йерархичните отношения, водещ до неправилно разбиране на контрадикторните и опозитивните отношения в езиковата система и в нейната минимална клетка неравноправната корелация. И още нещо от съществено значение – тези виждания са детерминирани от схващането, че основната единица на морфологичното равнище е морфемата и че тя се съпоставя с фонемата (или се представя като аналог на фонемата в рамките обаче на означаваното), като се посочват общите и различните им характеристики. Това именно стои в основата на таблица 1.

Според нас разглеждането на проблема за различията между признаците, по които се извършва членението във фонологията и в морфологията (диференциални и съответно семантични/концептуални), трябва да се предшества от изясняване на въпроса коя е онази единица от морфологичното равнище, която, представлявайки сноп от диференциални признаци, е съпоставима с фонемата. В таблица 1 като такава е посочена морфемата. Според застъпването тук виждане, което има за основа възгледите по този въпрос на Г. Герджиков, морфемата като минимален знак не е съотносима с фонемата, тъй като морфемата не е член на разбиването на изходния клас по релевантни признаци. Тя представлява знакова същност, свързваща плана на съдържанието и плана на израза. Поради тази причина Г. Герджиков я определя като конюгиран (свързан с другия план) елемент от знаковото равнище в плана на израза (вж. фигура 1).

Тук е необходимо да посочим, че в лекционния си курс по българска морфология Г. Герджиков прави следното терминологично разграничение, свързано с разбирането на морфемата като знак: като *морфема 1* той дефинира минималното означаващо – минимален сегмент от плана на израза, който е свързан с някакво значение; като *морфема 2* – минималния знак (означен също с термина *диплема*), като този минимален знак се формира от едно минимално означаващо (*морфема 1*) и неговото значение (минималното означаемо). Минималното означаемо Г. Герджиков дефинира като *сема*. Определящият елемент, който формира морфемата, е *морфема 1*. *Семата* е минималното означаемо по силата на това, че има свое минимално означаващо.

На таблица 1 не проличава именно тази важна разлика между фонемата (незнакова единица) и морфемата (знак). Паралелът между тези единици изглежда на пръв поглед като че ли безпроблемен: първо, фонемата принадлежи към плана на израза и представлява сноп от диференциални признаци, на който в плана на съдържанието отговарят чисти различия; второ - морфемата представлява сноп от диференциални признаци, но в плана на съдържанието, на който отговарят в плана на

израза чисти различия. От тази опростена схема може да се изведе заключението, че за авторката морфемата е минимално означаемо, а това ни си струва неприемливо. Според застъпването тук мнение предлаганото сравнение в цялост лежи на грешна основа.

На морфологичното равнище грамемата, а не морфемата, е онази единица, която представлява сноп от релевантни диференциални признаци в плана на съдържанието и която може да се разглежда като аналог на фонемата в плана на израза. Фонемата, семемата и грамемата се разглеждат от Г. Герджиков като *диартреми* (или още артикулаторни единици), т.е. единици, които са крайни елементи от първичното членение на дадено поле (фонетично, лексикално, морфологично) по релевантни признаци. Тук ще се спрем накратко върху вижданията на Г. Герджиков за необходимостта от разширяване на понятието за структура на знака⁹, за да аргументираме виждането, че фонемата и морфемата не са аналози и не са съпоставими по начина, показан в таблица 1.

Г. Герджиков подчертава, че разширяването на понятието за знака е необходимо, тъй като между двата плана на знака не съществува пълен паралелизъм. Според изследователя при изясняване на структурата на двата плана на езиковия знак първо трябва да се направи разграничаване между елементи, които са свързани пряко с другия план (конюгирани елементи), и елементи, които не са пряко, а косвено свързани с другия план (неконюгирани елементи). В плана на съдържанието няма елементи, които да не са свързани с другия план поради напълно ясни причини. Следващият критерий при разглеждане на структурата на знака е отчитането на факта, дали става въпрос за знаци, или за субзнаци (или още фигури в смисъла, който влага в това понятие Л. Йелмслев). В плана на израза неконюгиран елемент на субзнаково равнище е фонемата – тя не е знак, има смислоразличителна функция, като на едно фонемно различие в плана на израза отговарят какви да е смислови различия¹⁰, т.е. става въпрос за едно-многозначни съответствия между двата плана (напр. на *п:б* отговарят *нас:бас*, *пил:бил*, *пор:бор*, *песен:бесен* и т.н.). Затова фонемата може да се означава като *различаващо* в плана на израза, а не като *означаващо*, какъвто елемент е морфемата. Морфемата не е резултат от първичното знаково членение по релевантни признаци, тя е комбинация от фонемни, т.е. представлява комбинация от артикулаторни единици, от диартреми, и в този смисъл Г. Герджиков я разглежда като продукт от вторично означаване (членение).

В плана на съдържанието според учения съществуват също две равнища: субзнаково (*различавано*) и знаково (*означаващо*). Субкатегориите във флективните езици в статута им на нетерминални хомогенни грамемни¹¹, както и диференциалните

⁹ Важна част от изложеното за строежа на плана на съдържанието и плана на израза, за конюгираните и неконюгираните елементи в тях, за субзнаковите и знаковите същности в двата плана представлява част от теорията на граматическите опозиции на Г. Герджиков, която той не успя да издаде приживе, но която неговите студенти бакалаври и магистри познават от лекционните курсове по българска морфология и теория на граматическите опозиции.

¹⁰ Поради тази причина Е. Андриос в таблица 1 отнася фонемата към означаващото (Signifier), като на различия между фонемите отговарят чисти различия (Mere Otherness) в плана на съдържанието (Signified).

¹¹ Като *нетерминални хомогенни грамемни* Г. Герджиков сочи морфологичните субкатегории във флективните езици. Те са *хомогенни*, тъй като членението се извършва по еднородни в семантично отношение признаци, и *нетерминални*, защото разбиването на съответния клас думи (части на речта) не е извършено по всички релевантни за този клас свойства. Напр. 'х.нефеминалност, неутралност' (ср.р.) е хомогенна нетерминална грамема при наличието на други общи свойства - х, въз основа на които се извършва сравнението според признаците на категорията род. *Терминални* са грамемите, които се получават като краен резултат на членението по всички релевантни признаци за съответния клас думи в определен език. Терминалните грамемни винаги са нехомогенни, защото включват признаци от различни категории. Напр. терминална грамема е 'неиндиректност, непреодоимост, неследходност, перфектност, некомплексност, нецентростремителност, непасивност, непроблематичност, несубективност,

признаци на морфологичното и на лексикалното равнище са субзнакови същности, те представляват *различавани* в плана на съдържанието, а не означавани. Различаваните също са свързани с другия план, но не пряко, а косвено – замяната на един диференциален признак с друг води до промяна на смисъла. На релевантни, комутабилни различия между признаци в плана на съдържанието (напр. на неплуралност : плуралност) отговаря в плана на израза не неопределено множество, а строго определен кръг от формални различия, отнасящи се към една и съща формална парадигма¹². Затова, ако приемем, че грамемата (от плана на съдържанието) е аналог на фонемата (в плана на израза) в качеството им на диартреми (снопове от релевантни диференциални признаци), то въпреки това не бихме могли в таблица 1 да заменим морфемата с грамемата, за да „поправим“ допуснатата грешка. Причината се състои във факта, че ако на релевантни различия между фонемите отговарят в смислов план чисти различия, то не би могло да се каже, че на релевантни различия в плана на съдържанието на равнище на морфологията (т.е. при грамемите) отговарят чисти различия в плана на израза. Така че, ако се опитаме да „редактираме“ таблица 1, поставяйки на мястото на морфемата – грамемата, за да отстраним една грешка, ще допуснем друга, защото на грамемата не отговарят чисти различия в плана на израза. Това още един път доказва теоретичната неоснователност на сравнението в таблица 1.

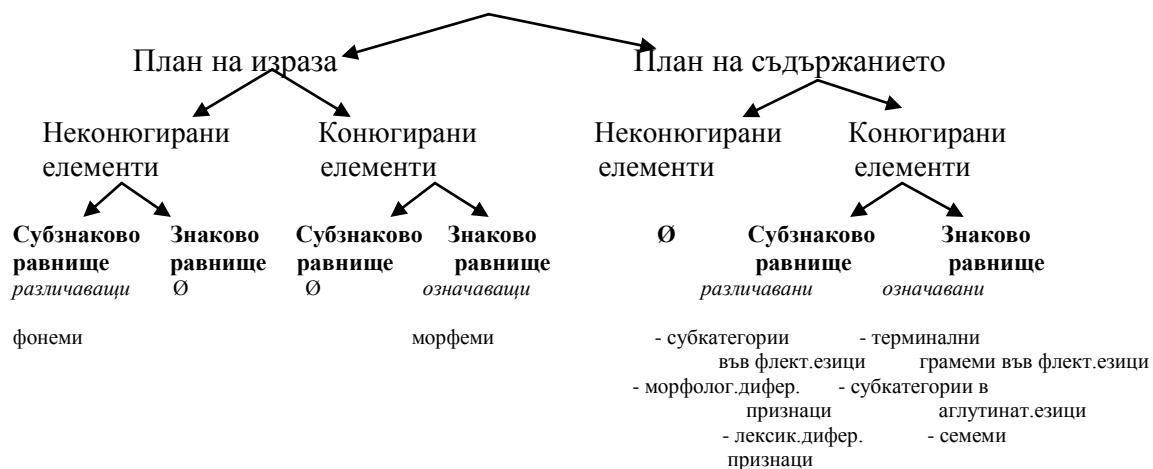
Според виждането на Г. Герджиков знакови същности в плана на съдържанието, т.е. *означавани*, са терминалните грамемите във флективните езици¹³, субкатегориите в

непреизказност, комуникатор, неговорещ, неплуралност, феминалност, ненеутралност’, което в традиционната граматика се описва като перфект, несв. в., деятелен залог, изявително наклонение, удостоверителен модус (конклузив), 2 л. ед.ч., ж.р.

¹² Когато става въпрос за грамемите като диартреми, не трябва да се пропуска и още един факт – между самите признаци, изграждащи дадена многочленна граматическа категория, съществува йерархия, която може да бъде доказана по различни начини, които тук не биха могли да бъдат разгърнати. Освен това между признаците на граматическите категории в рамките на една част на речта също се наблюдават различни по тип взаимоотношения. В някои случаи това взаимодействие на признаци от различни категории е причина за възникването на един тип значения, които не са инвариантни, но не са и чисто контекстуални. Г. Герджиков ги нарича интрапарадигматични. Като пример може да се посочи итеративността при българския глагол като интрапарадигматична комбинация между признаци на вида и на времето (вж. напр. у Алексова, Никова 2003). Този конкретен пример повдига един важен въпрос – за йерархичните отношения между граматическите категории, за междукатегориалните връзки и проявите на *взаимодействие*, *взаимозависимост*, *взаимовръзка* и *взаимообусловеност* между граматическите категории (вж. напр. Герджиков 1984, Междукатегориални връзки 1996, Граматически категории 2003, Алексова 2008 и др.). Въпросът за йерархията на морфологичните категории е важна тема както в типологически аспект, така и като конкретни прояви в отделните езици. Интересът към тази тема не е отскоро, доколкото позиционната граматика, опираща се върху данни от аглутинативните езици, дава на учените важни сведения за отношенията между граматическите категории от гледна точка на подредбата на морфемите, които ги изразяват.

¹³ Терминална грамема например в нашия език е ‘плуралност, нефеминалност, ненеутралност, недерминираност, невокативност’, която в традиционния морфологичен анализ се определя като мн.ч., м.р., неопределеност, незвателост. На тази терминална грамема отговарят обаче не чисти различия, които не образуват система или парадигма, а строго фиксирана в конкретния език система от формални показатели. Във флективните езици на една терминална грамема (едно означавано) може да отговаря означаващо, което включва не само една морфема (напр. на терминалната грамема ‘плуралност, нефеминалност, ненеутралност, недерминираност, невокативност’ отговаря *-е* в *мъже* или *-ове* в *пликове* и др. от същата формална парадигма), но и комбинация от морфемите, които Ю. Маслов нарича *сегментни*, тъй като са част от синтетичната словоформа (напр. на ‘неплуралност, феминалност, ненеутралност, недерминираност, невокативност’ отговаря означаващо, което е комбинация от три морфемите *-а-т-а* например в *жената*). Във флективните езици на една терминална грамема може да отговаря също така и композирана форма (напр. на означаваното терминална грамема ‘индиректност, непреодоимост, неследходност, перфектност, некомплексност, нецентростремителност, непасивност, непроблематичност, несубективност, преизказност, комуникатор, неговорещ, неплуралност, феминалност, ненеутралност’ отговаря означаващо композирана форма от типа *била чела*). В горните

аглутинативните езици, а на лексикално равнище това е семемата. Означаваното се отличава с парадигматичен строеж. Изложените виждания за строежа на двата плана на езиковия знак са онагледени на фигура 1 (по Герджиков – лекционен курс).

Фигура 1: Структура на знака (по Г. Герджиков – лекционен курс).

Трябва да се подчертае, че между структурата на двата плана няма пълен паралелизъм, въпреки някои сходства - наличие на субзнакови и знакови същности и в двата плана. Разликата се състои в следното: докато субзнаковите елементи в плана на израза (различаващите – фонемите) имат линейна подредба, то в плана на съдържанието субзнаковите елементи (различаваните - диференциалните признаци и субкатегориите във флективните езици), както и означаваните имат парадигматична, а не синтагматична организация. Затова Г. Герджиков подчертава, че между двата плана на езиковия знак съществува асиметрия.

След направените уточнения, свързани със структурата на езиковия знак и с различията между морфемата и диартремите фонема и грамема, може да се пристъпи и към изясняване на различията между признаците, изграждащи елементите, които представляват резултати от първичното знаково членение на субстанцията: фонемата и грамемата, а оттам и между маркираността във фонологията и в морфологията с отчитане на спорния проблем за неутрализацията на признака при морфологичните опозиции. При това с отчитане на разликата в концепциите на Якобсон и Герджиков.

2.3. За значенията на двата члена на корелацията във фонологията и в морфологията

2.3.1. Вижданията на Р. Якобсон и неговите последователи

За да се сравнят вижданията на Р. Якобсон и Г. Герджиков за значенията на двата члена на морфологичните опозиции, е необходимо да се тръгне от посочения вече проблем за разликата в същността на признаците във фонологията и морфологията. Логично оправдано е при разлика между същността на признаците в двете езикови равнища да съществуват и два термина, които да назовават тези признаци: *дистинктивни признаци* във фонологията и *семантични (или концептуални) признаци* в морфологията (или още *семантични диференциатори*). Внимателният анализ обаче показва, че зад логично сочените на пръв поглед различия между признаците се крие важен концептуален проблем. Причините се коренят във възгледите на Р. Якобсон за

примери се има предвид морфема 1 в терминологията на Г. Герджиков или пък експонента на морфемата в терминологичната схема на Ю. Маслов (вж. Маслов 1987: 131–133).

системообусловената стойност на немаркирания член в *цялост* и оттам на типа отношения между маркирания и немаркирания член. Това от своя страна рефлектира върху проблема за отношенията в езиковата система (на противопоставяне и на йерархия) в две от равнищата: фонетично и морфологично.

За да се изяснят посочените противоречия, е необходимо да се изходи от виждането на Н. Трубецкой за двата члена на неравноправната корелация, тъй като върху него се опира дефиницията на Р. Якобсон за значенията на двата члена в морфологичните опозиции. Както посочихме по-горе, според Н. Трубецкой маркиран е онзи член на фонологичната корелация, който се характеризира с наличие на признака, а немаркиран – онзи, при който признакът отсъства. В позиция на неутрализация немаркираният член губи специфичното си свойство, затова се определя като архифонема + нула (Трубецкой 1939/1960: 83-90). В това разбиране са набелязани всъщност двете подстойности на немаркирания член: в позиция на противопоставяне и в позиция на неутрализация. Както подчертава Г. Герджиков (Герджиков 2000а), в трудовете на Н. Трубецкой обаче няма подробно аргументирано виждане на какво е равно значението на немаркирания член в цялост: дали на проявата му в позиция на противопоставяне, или на проявата му в позиция на неутрализация на признака, или пък и да двете прояви заедно. Освен това Трубецкой не изяснява как набелязаните две прояви на немаркирания член се съотнасят с принципа за наличие на един инвариант, на една системообусловена стойност на всеки член на опозицията (Герджиков 2000а: 64-65).

Ако се изходи само от дефиницията за немаркирания член като лишен от признака (както много често е постъпвано в историята на лингвистиката), то тогава ще излезе, че във фонологичната система между членовете на неравноправната корелация съществуват единствено субординационни отношения. Именно по този начин разбират написаното от Трубецкой за привативните опозиции множество лингвисти в миналото (вж. напр. Кантино 1955) и днес. Например Е. Андрюс извежда извода, че всички отношения на маркираност, бидейки асиметрични и бинарни, могат да бъдат разглеждани като йерархични. Авторката обобщава: „This relationships can be demonstrated by a syllogism in the form of a basic inclusion relationship, where the marked set is a subset of the unmarked set” (Андрюс 1990: 153).

Р. Якобсон също тръгва от подобно разбиране на написаното от Трубецкой за фонологичните корелации. Създателят на бинаризма издига за системообусловено в морфологията само общото значение на немаркирания член, което може да се тълкува като даване на приоритет на субординационните отношения в морфологичната система и в нейната най-малка клетка. В статията „О структуре русского глагола” Р. Якобсон накратко изяснява характеристиките на морфологичната корелация, като стремежът му е да разсее заблудите относно отношенията между двата члена:

Рассматривая две противопоставленные друг другу морфологические категории, исследователь часто исходит из предпосылки, что обе эти категории равноправны и каждая из них обладает свойственным ей положительным значением: категория I означает А, категория II означает В, или по крайней мере категория I означает А, категория II означает отсутствие, отрицание А. В действительности же *общие значения* коррелятивных категорий распреселяются иначе: если категория I указывает на наличие А, то категория II не указывает на наличие А, иными словами, она не свидетельствует о том, присутствует А или нет. Общее значение категории II сравнительно с категорией I ограничивается, таким образом, отсутствием «сигнализации А» (Якобсон 1932/1985: 210).

Подобно определение за общото значение на немаркирания член се съдържа и в статията „К общему учению о падеже. Общее значение русского падежа,“ (Якобсон 1936/1985: 138-139), в която цитира написаното в друга своя работа.

В „Шифтеры, глагольные категории и русский глагол“ Р. Якобсон отново формулира значенията на двата члена (Якобсон 1957/1972: 102-103). Той подчертава, че общото значение на маркираната категория представлява утвърждаване на наличието на някакво свойство А, докато общото значение на немаркираната категория се състои „в отсъствию утверждения относительно наличия А“, като при това тя се употребява главно за означаване на отсъствие на признака А. И още:

Немаркированный член всегда является отрицанием маркированного, однако когда речь идет об общем значении данной категории, это противопоставление может быть интерпретировано как ‘утверждение А – отсутствие утверждения А’, тогда как на уровне более узких, специализированных (nuclear) значений мы имеем дело с противопоставлением ‘утверждения А – утверждения не-А’ (Якобсон 1057/1972: 102-103).

Както става ясно от цитатите, Р. Якобсон акцентира върху общото значение, върху йерархичните отношения между членовете на морфологичната корелация. В горния цитат, а и в други работи проличава, че той отчита и контрадикторните отношения между двата члена:

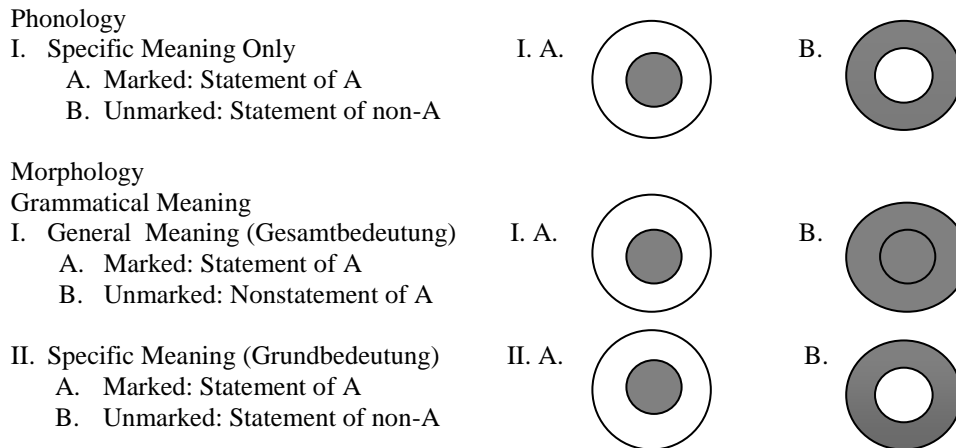
Функционирование системы языка основано именно на „противопоставлении некоторого члена ничему“, то есть согласно терминологии формальной логики, на контрадикторном (противоречащем) противопоставлении (Якобсон 1939/1985: 224).

Според Г. Герджиков противоречието в концепцията на Р. Якобсон произтича от факта, че Якобсон възприема контрадикторното и субординационното отношение между членовете на морфологичните опозиции за две страни на едно и също отношение, което обаче логиката отхвърля (Герджиков 2000а: 66). Разглеждането на морфологичните корелации само като йерархични води до непоследователност в теорията на маркираността при разглеждането на опозитивните отношения. Освен това е в основата както на възраженията срещу бинаризма в миналото (напр. Докулил 1958/1978), така и на цялостното отхвърляне на маркираността от някои учени в наши дни (напр. Хаспелмат 2006).

Разглеждането на привативните опозиции само като йерархични е източник не само за критиките, но и за по-голяма част от заблудите и недоразуменията в историята на маркираността като лингвистична концепция. Г. Герджиков посочва, че сам Н. Трубецкой остава с впечатлението, че Р. Якобсон е открил съществуването в морфологията на нов тип привативни опозиции, без всъщност да осъзнава, че неговите собствени виждания за значението на двата члена на фонологичната корелация са първоизточник на Якобсоновите тълкувания за отношенията между двата члена в морфологичните опозиции (Герджиков 2000а: 65).

Към посоченото дотук трябва да се прибави и още нещо, което усложнява противоречивостта във вижданията на Р. Якобсон. И това е фактът, че Якобсон прави разграничение между вида на отношенията между членовете на корелацията във фонологията и в морфологията: във фонологията ги определя като контрадикторни, а в морфологията – като субординационни. Това има последици и днес. Например Е. Андрус подчертава, че за разлика от фонологията, където опозицията представлява наличие на дистинктивния признак (+) : липса на дистинктивния признак (-), то в морфологията отношенията, които се създават между двата члена въз основа на концептуалния признак, не се свеждат само до взаимноизключване, т.е. (+) : (-), тъй като съществуват и отношения на инклюзия. Във фонологията немаркираният член се

реализира само в своето главно значение, а в морфологията – както в своето главно, така и в своето общо значение (Андрюс 1990: 153–154). Авторката онаглеждава тези отношения по следния начин, опирайки се на вижданията на Р. Якобсон (вж. фигура 2):

Фигура 2: Значенията на двата члена на неравноправната корелация във фонологията и в морфологията (Андрюс 1990: 154).

Както става ясно, авторката се опира на тезата на Р. Якобсон, че в рамките на фонологията системообусловено е контрадикторното отношение между членовете на бинарната опозиция, а в морфологията – субординационното. От това твърдение пряко произтича заключението, че бинарните опозиции на двете равнища се различават значително. Вярно е, че съществува разлика, но тя не е в соченото. Според нас не може да се твърди, че разликата между опозитивните отношения на двете равнища е в това коя от подстойностите на немаркирания член е системообусловена. Смятаме, че различието може да се види в статуса на признаците, които изграждат фонемите и грамемите, от гледна точка на учението за знака и неговите две страни. Както вече посочихме, диференциалните признаци на фонемите не са свързани с плана на съдържанието (т.е. не са конюгирани елементи), което е следствие от факта, че фонемата не е знакова същност (не е означаващо), а само различаващо в плана на израза. За разлика от това диференциалните признаци на грамемите са субзнакови същности в плана на съдържанието, които са конюгирани (свързани с другия план – плана на израза), доколкото имат статуса на различавани. Еднаквостта между диференциалните признаци във фонологията и морфологията, освен същността им на свойства, които имат силата да диференцират елементи, се състои в характера им на субзнакови същности, които имат парадигматична организация.

Виждането на Р. Якобсон за общото значение на немаркирания член поражда и други важни последици за разбирането на същността на маркираността на морфологичното равнище. След като отношенията в морфологичните неравноправни корелации се свеждат до субординационни, то и понятието *неутрализация* е неприложимо към тези опозиции. Поради това Р. Якобсон нарича въвеждането на неутрализацията в морфологията „автоматическо прилагане на фонологически критерии към граматическите елементи, които за разлика от фонологическите, чисто различителни средства, притежават и собствено значение” (Якобсон 1958/1985: 180). Нещо повече, назовава неутрализацията „фонологическа контрабанда” в морфологията

(Якобсон 1958/1985: 181). Р. Якобсон, а и последователи на неговото разбиране за неутрализацията в теорията на маркираността (Ван Шоневелд, Лайънс, Е. Андрюс – вж. Андрюс 1990:139-144) смятат, че неутрализацията е явление при фонологичните бинарни неравноправни опозиции, докато в морфологията трябва да се говори за синкретизъм при случаите, когато две функции се реализират в един и същ контекст. Освен това под неутрализация във фонологията Якобсон разбира превръщане на признака в редувант, което се различава от възгледите на Трубецкой и още повече ограничава приложимостта на неутрализацията в морфологията. У последователи на Якобсон тя се формулира като „systematic nonoccurrence of a (distinctive) feature in particular syntagmatic environments/positions (Андрюс 1990: 140)¹⁴.

Според Якобсон и неговите последователи в морфологичните опозиции признакът не може да се неутрализира изцяло никога (срв. Якобсон 1958/1985 и Андрюс 1990). Е. Андрюс подчертава, че приемането на неутрализацията като възможна на морфологичното равнище би разрушило фундаменталната разлика между фонемата и морфемата. Аргументите за отхвърляне на неутрализацията се състоят главно в следното:

Phonological elements express distinctiveness, and this is all; morphological elements, however, express more than mere distinctiveness – they are “endowed with their own meaning” (Sangster 1982: 134), as given by the invariant conceptual features expressed in the signified. Although an opposition in meaning may indeed be “suppressed” (Jakobson 1938: 159) in a particular context, it is never completely deprived of its meaning. In fact the “zero opposition”, where suppression of an opposition occurs, is a special one in its own right. Jakobson claims that such oppositions are important not only for linguistics but for “general semiology” as well (1938: 159). The conceptual features (or marking) inherently given in a particular signified are an invariant for the given synchronic language state and can only “mutate” or change in time (Андрюс 1990: 142).

Опирането върху несъстоятелно по своята същност сравнение между фонемата и морфемата, върху стесненото разбиране на неутрализацията като редувантност на признака, както и върху издигането единствено на субординационните отношения като същностна характеристика на неравноправните корелации естествено води до погрешно възприемане на неутрализацията като неприложима към морфологичните опозиции. Напълно подкрепяме виждането на Г. Герджиков, че неутрализацията е явление, което не само не е необосновано привнесено в морфологията, а е част от комплекса критерии за доказване на насоката на субординация между членовете на морфологичните опозиции (вж. Герджиков 1999)¹⁵.

3.2.2. Вижданията на Г. Герджиков

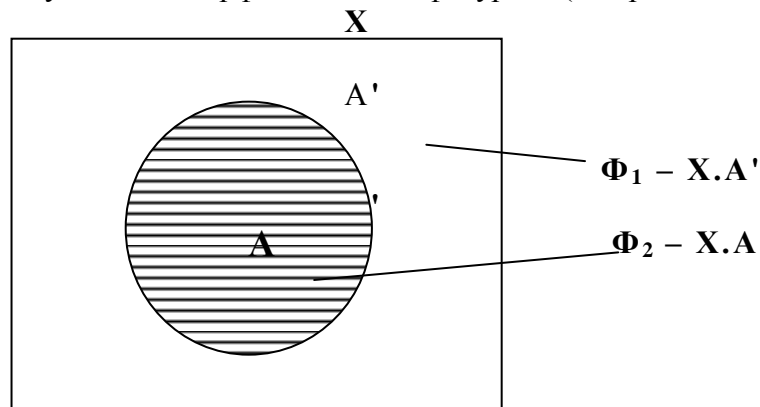
Един от най-съществените приноси на Г. Герджиков като продължител на бинаризма в езикознанието е създаването на цялостна непротиворечива концепция за строежа на парадигматичния план на езика. За съжаление Г. Герджиков не успя да публикува приживе готвения труд за граматическите опозиции. От лекционните му курсове и от статиите в различни сборници и списания може да се извлекат основните му виждания. В тях той изяснява отношенията между двата члена на неравноправната корелация както във фонологията, така и в морфологията, доказвайки, че не може да се твърди, че неравноправните корелации на двете равнища се различават според видовете

¹⁴ В настоящата работа поради ограничения в обема няма да коментираме различни концепции за неутрализацията и за синкретизма, както и за отношенията между тях.

¹⁵ Разглеждането на неутрализацията като критерий за определяне на насоката на субординация между членовете на морфологичните опозиции тук няма да бъде обект на коментари. То е част от по-широко изследване за маркираността в морфологията.

отношения на членовете на опозицията. Освен това Г. Герджиков предлага изход от противоречието между тезиса, че всеки член (всяка морфологична категория) има едно системообусловено значение, от една страна, и от друга - наличието на две стойности на немаркирания член (Герджиков 1978, 1999, 2000а, 2000б)¹⁶. Напълно логично ученият представя видовото значение (главното у Р. Якобсон) и родовото значение (общото у Р. Якобсон) като *двустранно обусловени варианти* (подстойности) на значението на немаркирания член. Тяхното съществуване е детерминирано от двата типа отношения между членовете на граматическата опозиция: на противопоставяне и на субординация. Формалните записи на значенията на двата члена включват: **X** - общо основание за сравнение между двата члена (съвкупност от признаци, общи и за двата члена), което отговаря на изходния клас, **A** – семантичен диференциатор (признак, свойство), представляващ системоформиращо свойство, благодарение на което възниква опозицията като минимална клетка на морфологичното равнище; **A'** – свойството (диференциаторът), изразявано от немаркирания член при противопоставяне с маркирания член, което от своя страна говори, че това свойство е системопридобито.

В случаите на противопоставяне между двата члена, които са изява на опозитивните отношения в минималната клетка на морфологичната система, формата на маркирания член Φ_2 изразява значението **X.A** (общите за двата члена свойства и свойството **A**), а формата на немаркирания член Φ_1 отговаря на значението **X.A'** (общите свойства и не-**A**). Това значение Г. Герджиков назовава с термина *видова подстойност* на немаркирания член. То може да се нарече още *опозитивно, тясно, специфично* (както е у Е. Андрюс на фигура 2), *главно значение* (у Якобсон). В случаите на противопоставяне маркираният и немаркираният член са взаимноизключващи се, но и взаимодопълващи се (комплементарни) подкласове в рамките на изходния клас. Тези отношения между двата члена са онагледени на схема 3а чрез диаграма по модела на Ойлер-Вен, прилаган в теория на множествата. Освен това тези отношения са съпоставими със случай II от морфологията на фигура 2 (Андрюс 1990: 10, 154).

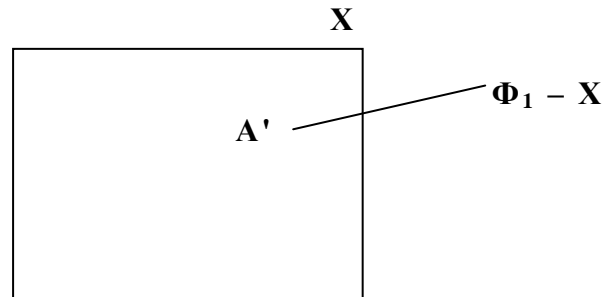

Фигура 3а: Отношения между двата члена на опозицията в случаите на противопоставяне

В случаите, когато опозицията между двата члена се сменя, когато признакът, по който се противопоставят, се неутрализира, немаркираният член се явява в своята *родова подстойност* (наричана още *родово значение* или *пък общо значение* у Якобсон, което отговаря на случай I от фигура 2). В родовата си подстойност немаркираният член всъщност заема целият клас **X** – вж. фигура 3б. В тези случаи немаркираният член не изразява **не-A**, както погрешно сочат множество автори в дългата история на

¹⁶ Тук няма да разглеждаме отделно всяка негова работа, а ще представим концепцията му като цяло.

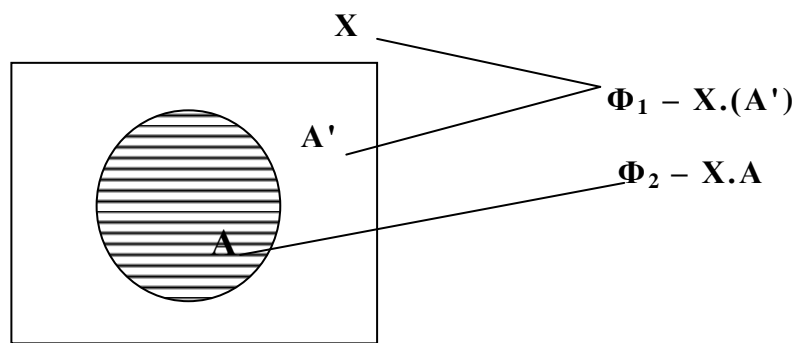
теорията на маркираността. Всъщност той не изразява нито само А, нито само не-А, а се изравнява с общото основание за сравнение (т.е. със съвкупността от общите за двата члена признаци). Това е и първоначалната позиция на Р. Якобсон, онагледена от Е. Андриус на фигура 2. Якобсон обаче смята, че в полето на морфологията не може да се говори за неутрализация на признака, а за синкретизъм, тъй като според него признакът на морфологичното равнище не може изцяло да се неутрализира.

Фигура 3б: Родова подстойност на немаркирания член при неутрализация на признака А

Според застъпваното тук виждане двете подстойности на немаркирания член не трябва да се отделят и да се обявява само една от тях за системообусловена. В цялост значението на немаркирания член е системообусловено и трябва да се представи като надстроечна същност, включваща и двете подстойности. Тази системообусловена стойност може да се формализира според Г. Герджиков като $X.(A')$ (вж. Герджиков 1974, Герджиков 2000а, Герджиков 2000б). Скобите показват, че свойството A' е системоприсъщо, т.е. налично е при противопоставяне с маркирания член, но се губи, когато признакът се неутрализира (престане да бъде релевантен). Това обаче не отменя неговата същност на системообусловено свойство – т.е. обусловено от наличието както на противопоставяне, така и на йерархия между елементите на морфологичното равнище.

Между значението на маркирания член и видовата подстойност на немаркирания член съществува противопоставяне, а между значението на маркирания член и родовата подстойност на немаркирания се наблюдава отношение на субординация, тъй като в позициите на неутрализация на признака значението на немаркирания член се изравнява със съвкупността от общи за двата члена признаци, означавана с X и наричана тук общото основание за сравнение. Така минималната клетка на морфологичната система – неравноправната корелация, реализира два основни типа отношения в парадигматичния план на езика: противопоставяне и субординация. Опит да се представят едновременно и двете подстойности на немаркирания член, т.е. да се онагледят системообусловеното му значение в цялост чрез диаграма Ойлер-Вен, предлага Г. Герджиков (Герджиков 2000б: 151) – вж. фигура 3в.

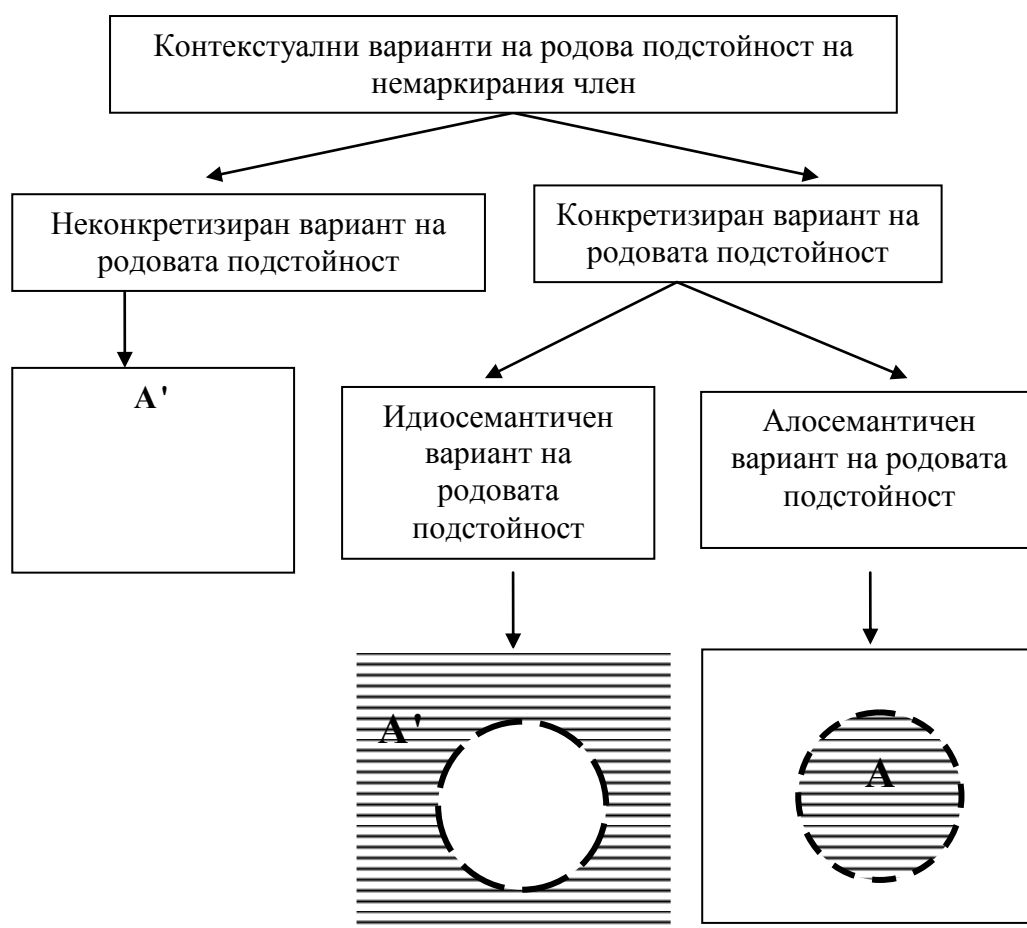
Фигура 3в: Отношения между двата члена на неравноправната корелация (Герджиков 2000б: 151)

Дотук описаните значения на членовете на неравноправната корелация представляват комутабилни същности, които са свързани с различия в плана на израза. Значението на маркирания член $X.A$ е системоформиращо, а значението на немаркирания член в цялост $X.(A')$ е системопридобито, но и двете са системообусловени, което доказахме в предходните разсъждения. Смятаме, че логическият запис на значението на немаркирания член - $X.(A')$, предложен от Герджиков, отразява едновременно и опозитивните, и субординационните отношения в минималната клетка на морфологичната система. Чрез признаването на значимостта и на двата типа отношения и като последица – разкриването на същността на родовото и видовото значение на немаркирания член като системообусловени подстойности, се преодолява една от най-съществените грешки в теорията на маркираността, която допуска издигането само на една от подстойностите като системообусловена.

Освен обаче тези комутабилни различия между двата члена, могат да се посочат и такива, които представляват различия между вариантите на равнище на речта. Например родовата подстойност в рамките на дадени контексти може да бъде неконкретизирана или конкретизирана. При неконкретизирания вариант на родовата подстойност контекстът не внася уточнения и формата на немаркирания член не изразява нито A , нито $не-A$, а се изравнява се с общите други признаци, т.е. с общото основание за сравнение X . Например зад формата за отрицателно повелително наклонение *Не влизай!* при ситуация, в която бележка с този надпис лежи паднала на пода, не става ясно дали зад тази форма се крие значението на несвършения или на свършения вид, като се има предвид, че отрицателно повелително наклонение е типичен случай на задължителна неутрализация на видовата опозиция.

Конкретизацията от страна на контекста и ситуацията може да се изрази в две възможности (вж. фигура 3): идиосемантичен и аloseмантичен вариант на родовата подстойност на немаркирания член. Контекстът може да стесни изразяваното родово значение така, че формата на немаркирания член да изразява собственото си значение – идиосемантичен вариант на родовото значение според терминологията на Г. Герджиков. Например контекст от типа *Не влизай, пропаднал таван!* конкретизира, че зад формата за несв.в. в отрицателното повелително наклонение се крие значението именно на несв.в. Отново трябва да подчертаем, че това довеждане до собственото значение е дело на контекста при наличие на неутрализация на признака, а не на противопоставяне с другия член. Контекстът може така да конкретизира родовото значение, че формата на немаркирания член да изразява значението на маркирания член – т.нар. аloseмантичен вариант. Например светещият надпис *Не влизай! Затис!* конкретизира, че зад формата за несвършен вид се крие значението на свършения (т.е.

на невъзможното **Не влез!*¹⁷), като се отчита неутрализацията в българския език на видовата опозиция в отрицателен императив. Според нас тези случаи, в които се реализира аloseмантичният вариант на родовата подстойност, са най-лесно откриваеми и наблюдаеми. Затова и често в лингвистиката се явява невярното твърдение, че под неутрализация трябва да се разбира замяната на маркирания член от немаркирания, а това според терминологията на Г. Герджиков е проява на аloseмантичния вариант на родовата подстойност на немаркирания член. Както стана ясно, става въпрос само за една от контекстуално обусловените употреби на немаркирания член - вместо маркирания. Според нашето виждане под *неутрализация* трябва да се разбира всяка поява на родовото значение на немаркирания член, т.е. всяко снемане на опозицията между двата члена, а това значи както неконкретизиран вариант, така и двата конкретизирани варианта, макар че те не са нито с еднаква честота на поява, нито пък са еднакво лесни за наблюдение и отчитане. На фигура 4 са представени контекстуалните варианти на родовата подстойност. Пунктирите при аloseмантичния и идиосемантичния вариант сочат, че съответното значение е резултат не на противопоставяне между двата члена, а на стесняването на родовото значение от ситуацията и контекста. Защрихованата част сочи значението на кой член изразява благодарение на контекста формата на немаркирания член при снемане на противопоставянето между двата члена.

Фигура 4: Контекстуални варианти на родовата подстойност на немаркирания член

¹⁷ Тук не става въпрос за употреби на свършения вид в отрицателен императив от типа *Ти не си напиши домашните, пък гледай утре какво ще се случи в училище.*

3. Кратки изводи

Сравнението на вижданията на Р. Якобсон и на Г. Герджиков за отношенията между двата члена на неравноправната корелация дава основание да се изведат не само конкретни изводи, засягащи спецификата на граматическите опозиции, но и обобщения от общотеоретичен характер. Такъв например е въпросът за видовете отношения в езиковата система – най-често дефинирани в рамките на системния подход като системформиращи, системпридобити и системнеутрални. Съпоставянето на виждането на Р. Якобсон, че системобусловено е общото (родовото) значение на немаркирания член, и на мнението на Г. Герджиков, че системобусловени са и двете подстойности на немаркирания член (родова и видова), отвежда към важния проблем за видовете отношения в езиковата система: на противопоставяне и на йерархия (субординация). И двата вида са еднакво важни за системата и еднакво съществени за формиране на значенията на езиковите единици. Затова не би могло да се приеме, че опозитивната (видовата) подстойност на немаркирания член, която е пряка изява на отношенията на противопоставяне, е частен случай на родовата (общата) му подстойност, която е резултат от субординационните отношения в езиковата система.

Диалогът между вижданията на двамата лингвисти актуализира и необходимостта да бъде отчитано наличието на два типа системобусловени свойства: системформиращи и системпридобити. Системформиращо е свойството на маркирания член, тъй като благодарение на него се оформя опозицията. Затова то се явява константно. Системпридобито (но също системобусловено) е свойството на немаркирания член, тъй като то е налице при противопоставяне със свойството на маркирания член, а при неутрализация на признака се губи. Системнеутрални (т.е. некомутабилни) се явяват онези свойства, които са резултат от влиянието на контекста и ситуацията. При това тези видове отношения не са присъщи само на едно от езиковите равнища. Особено ясно това личи в двете най-структурирани равнища – фонологичното и морфологичното, за които не може да се твърди, че реализират различен тип отношения между членовете на неравноправните корелации.

В заключение бихме подчертали още, че съпоставката, която е обект на настоящата работа, не служи само да се изяснят различията между концепциите на двамата учени или пък да се докаже, че Г. Герджиков доразвива бинаризма и го изчиства от противоречията и непоследователностите, които са основа на критиките или на цялостното отхвърляне на теорията за маркираността. Тя е необходима от общолингвистична гледна точка, тъй като изводите, до които тя води, сочат наличието на надежден подход, чрез който могат да се доказват комутабилните различия в езиковата система, да се представят различните състояния на отделни сектори или подсистеми, да се съпоставят езици или да се правят типологически изследвания на базата на сравнение между семантичните признаци, които изграждат значенията на езиковите единици, и съответно на начините на тяхното изразяване. Независимо от наименованията, които получава, теорията за маркираността има важно значение за лингвистиката и днес. Особено ясно това се доказва от типологическите изследвания, които нерядко се опират именно на нея (вж. Комри 1981/1989, Рамат 1987, Батистела 1990, 1996, Крофт 1990/2003, Уейли 1997 и мн. др.).

Цитирана литература

Алексова 2008: Алексова, Кр. За междукатегориалните връзки на морфологичното равнище. – In: *Bulgaristica - Studia et Argumenta. Festschrift fuer Ruselina Nitsolova zum 65. Geburtstag.* Herausgegeben von Sigrun Comati. *Specimina Philologiae slavicae.* Band 151. Begruendet von Olexa Horbatsch und Gerd

- Freidhof. Herausgegeben von Peter Kosta, Holger Kusse und Franz Schindler. S.76-88. Muenchen 2008, Verlag Otto Sagner.
- Алексова, Никова 2003: Алексова, Кр., Ем., Никова. Повторителните глаголни употреби в съвременния българския език като резултат от интрапарадигматична комбинация на диференциални признаци. - В: Научни трудове на ПУ "Паисий Хилендарски", т. 41 - Филология, кн. 1, 2003, стр. 135-146.
- Андерсън 1989: Andersen, Hening. Markedness Theory – the First 150 Years. – In: Markedness in Synchrony and Diachrony. (Ed. Ogla Tomič), Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1989, pp. 11 – 47.
- Андрюс 1990: Andrews, Edna. Markedness theory : the union of asymmetry and semiosis in language. Durham : Duke University Press, 1990.
- Батистела 1990: Battistella, Edwin L. Markedness: The evaluative superstructure of language. New York: Oxford University Press.
- Батистела 1996: Battistella, Edwin L. The logic of markedness. New York: Oxford University Press.
- Гаравалова 2003: Гаравалова, Ил. Школата на натуралната морфология и българската морфологична система. София: Сема РШ, 2003.
- Герджиков 1974: Герджиков, Г. Характерът на морфологичните опозиции и организацията на многочленните системи. - В: Български език, 1974, кн. 1, с. 34-47.
- Герджиков 1978: Герджиков, Г. Герджиков, За системно обусловените значения на граматическите категории. - В: Славистични изследвания, София, 1978, с.73-83.
- Герджиков 1984: Герджиков, Г. Преизказването на глаголното действие в българския език. София: Наука и изкуство, 1984.
- Герджиков 1999: Герджиков, Г. Критериите за насоката на субординацията между членовете на граматическите опозиции. - В: Съпоставително езикознание, 1999, кн. 1, с. 57-85.
- Герджиков 2000а: Герджиков, Г. Отношения между членами языковых корреляций. – В: Съпоставително езикознание, год. XXV, 2000, кн. 1, 56-69.
- Герджиков 2000б: Герджиков, Г. Организацията на многочленните морфологически парадигми. - В: Език и литература, 2000, кн. 1, с. 150-180.
- Грамматически категории 2003: Грамматические категории: иерархии, связи, взаимодействие. (Отг. ред. А. В. Бондарко), С.-Петербург: Наука, 2003.
- Докулил 1958/1987: Докулил, М. К вопросу о морфологических противопоставлениях (Критика теории бинарных корреляций в морфологии чешского языка. – В: Языкознание в Чехословакии. Москва, 1978.
- Дюбоа и кол. 1973: Dubois, J., M. Giacomo, L. Guespin, Ch. Marcellesi, J.-B- Marcellesi, J.-P. Mével. Dictionnaire de linguistique. Paris: Larousse, 1973.
- Дюкро, Шефър 1995: Ducrot, O., J.-M. Schaeffer. Nouveau dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Edition du Seuil, 1995.
- Кантино 1955: Cantineau, J. Le classement logique des oppositions. – In: Word, 1955, vol. 11.
- Комри 1981/1989: Comrie, Bernard. Language universals and linguistic typology. Chicago: University of Chicago Press, 1981, second edition 1989.
- Крофт 1990/2003: Croft, William. Typology and universals. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 2nd edition 2003.
- Маслов 1987: Маслов, Ю. Введение в языкознание. Москва: Высшая школа, 1987.
- Междукатегориални връзки 1996: Межкатегориальные связи в грамматике. С.-Петербург: Издательство "Дмитрий Буланин", 1996.

- Рамат 1987: Ramat, Paolo. Linguistic typology. Berlin: Mouton de Gruyter, 1987.
- Трубецкой 1939/1960: Trubetzkoy, N. Grundzuge der Phonologie. Prague, 1939. Русский перевод - Основы фонологии. Пер. с нем. А.А. Холодовича; ред. С.Д. Кацнельсона; послесл. А.А. Реформатского. Москва, 1960, (2000 - новое издание на русский перевод).
- Трубецкой 1975/1985: Trubetzkoy, Nicholas S. Letters and notes. Edited by Roman Jakobson. The Hague: Mouton; Second edition - N.S. Trubetzkoy's letters and notes: By Nikolai Sergeevich Trubetskoi, Roman Jakobson. Walter de Gruyter, 1985.
- Уейли 1997: Whaley, Lindsay J. Introduction to Typology: The Unity and Diversity of Language. Thousand Oaks: Sage.
- Хаспелмат 2006: Haspelmath, M. Against markedness (and what to replace it with) Journal of Linguistics (2006), 42: 25-70, Cambridge University Press.
- Холенстейн 1975: Holenstein, Elmar. Jakobson, ou le structuralisme phénoménologique : présentation, biographie, bibliographie. Paris, Seghers, 1975. Translated in English: Holenstein, Elmar, Roman Jakobson's approach to language: phenomenological structuralism., Indiana university press, Bloomington (Ind.), 1976.
- Шустър 2003: Schuster, P. Relevance Theory Meets Markedness. Considerations On Cognitive Effort As A Criterion For Markedness In Pragmatics (European University Studies, Volume 259), Peter Lang Pub Inc, 2003.
- Якобсон 1932/1985: Якобсон, Р. О структуре русского глагола. – В: Избранные работы. М., 1985, с. 210-222.
- Якобсон 1936/1985: Якобсон, Р. К общему учению о падеже. Общее значение русского падежа. – В: Избранные работы. М., 1985, с. 139-176.
- Якобсон 1939/1985: Якобсон, Р. Нулевой знак. – В: Избранные работы. М., 1985, с. 222-230.
- Якобсон 1957/1972: Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. – В: Принципы типологического анализа языков различного строя. М., 1972, с. 95-113.
- Якобсон 1958/1985: Якобсон Р. Морфологические наблюдения над славянским склонением. – В: Избранные работы. М., 1985, с. 176-197.
- Якобсон 1971: Jakobson, R. Retrospect. – In: Selected Writings I. pp. 631-658. The Hague: Mouton.
- Якобсон 1974/1985: Jakobson, R. Mark and Feature. – In: Selected Writings VII, pp. 122-124, 1985.
- Якобсон, Карцевски, Трубецкой 1928/1962: Jakobson, R., S. Karcevskij & N. Trubetzkoy. Quelles sont les méthodes les mieux appropriées à un exposé complet et pratique de la phonologie d'une langue quelconque? – В: Premier Congrès International de Linguistes, Propositions, 36-39. Nijmegen: Librarie Richelle. (Reprinted in: Actes du Premier Congrès International de Linguistes du 10-15 avril, 1928, Leiden, 1930, pp. 33-36. Also in: R. Jakobson. Selected Writings I, Phonological Studies. Vol. 1. 1962, pp. 3-6).
- Якобсон, Уо 1979/2002: Jakobson, R. and Linda Waugh, The Sound Shape Of Language. Bloomington and London, Indiana University Press, 1979; Roman Jakobson, Linda R. Waugh, Martha Taylor. The Sound Shape of Language. IIIrd edition, Mouton de Gruyter, 2002.